

Article History

Received / Geliş
26.11.2018

Accepted / Kabul
25.03.2019

Available Online / Yayınlanma
30.03.2019

MUSA KAZIM'S PEDAGOGY BOOKS WHO IS THE FORMER KOZAN VICE-GOVERNOR

KOZAN MUTASARRIF-I ESBAKI MUSA KAZIM'IN PEDAGOJİ KİTAPLARI

Nebahat GÖÇERİ¹

Abstract

Musa Kazım, who is the former vice-governor of Adana-Kozan, is often confused with others because of similarity of name. Vice-governor Musa Kazım is often been confused the Ottoman Shaykh al-Islam Musa Kazım of Erzurum. There is little information about his biography. We are learning from Muallim Cevdet, of which Musa Kazım is interested in the science of Pedagogy. Muallim Cevdet holds a conference on the 70th anniversary of the teacher's school (1918). At the conference, Muallim Cevdet says that Ayşe Sıdika Hanım and Aristokli Efendi and Musa Kazım in the Ottoman Empire deal with the science of pedagogy. There is no one other than these. We have traced this brief knowledge. We did a very rigorous study. We have identified the books and articles of Musa Kazım. We found that some of his works could not printed for various reasons. He has two books on the science of pedagogy. One of these is the two-volume. The first book is Guidance to the Ministry of Provincial Education Officers Training and Education (First Volume: 1310/1894), (Second Volume: 1313/1897). The 13th issue of the second volume of this work is History of Pedagogy. The extended version of this section is "Hükema-i Cihân Tâlim ve Terbiye Târihi" (Original name: Les philosophes du monde et l'histoire de la pedagogie) (1327/1911). His other work on the science of pedagogy has not been published. Musa Kazım says that his main interest is History Philosophy but he is interested in psychology and pedagogy as a result of necessity. The History of Pedagogy in our country in Education Faculties does not take place in the programs. Looking at the level of his works, the contemporary educational knowledge and tradition of pedagogy in our country need a serious critique. Musa Kazım graduated from Galatasaray High School. He worked as district vice-governor in Adana-Kozan. In this article, it will be explained how these two works occupy a place in the Pedagogy Discipline and Pedagogy History in Turkey.

Keywords: Musa Kazım, Philosophers of the World and the History of Pedagogy, Guide for Education and Training, History of Pedagogy.

Özet

Kozan Mutasarrıf-ı Esbakı Musa Kazım isim benzerliği nedeniyle sıklıkla başkalarıyla karıştırılmaktadır. Çoklukla Osmanlı Şeyhülislam'ı Erzurumlu Musa Kazım ile karıştırılmaktadır. Biyografisi hakkında kaynaklarda çok az bir bilgi bulunmaktadır. Musa Kazım'ın Pedagoji İlmi ile ilgilendiği bilgisini Muallim Cevdet'ten öğreniyoruz. Muallim Cevdet Darümuallimin'in 70. Sene-i devriyesinde bir konferans yapar (1918). Konferansta Ayşe Sıdika Hanım ve Aristokli Efendi ve Musa Kazım'dan başka Osmanlı'da Pedagoji İlmi ile uğraşan kimse olmadığını söyler. Biz bu kısa bilginin izi sürdük. Çok titiz bir çalışma yaptık. Musa Kazım'ın kitapları ve makalelerini tespit ettik. Bir kısım eserlerinin ise çeşitli sebeplerle basılmamış olduğunu tespit ettik. Onun Pedagoji İlmi ile ilgili iki eseri vardır. Bunlardan biri iki ciltlik Taşra Maârif Memurlarına Mahsûs Rehber-i Tedris ve Terbiye (Birinci Cilt: 1310/ 1894), (İkinci Cilt: 1313/ 1897)'dir. Bu eserin ikinci cildinin 13. Konusu olan "Pedagoji Tarihi" isimli bölümün genişletilmiş hali olan eseri ise Hükema-i Cihân Tâlim ve Terbiye Târihi (1327/1911) isimli eseridir. Pedagoji İlmi ile ilgili diğer çalışmaları ise basılmamıştır. Musa Kazım asıl ilgi alanının Tarih Felsefesi olduğunu ancak psikoloji ve pedagoji konularıyla da bir zaruret sonucu ilgilendiğini söylemektedir. Ülkemizde Eğitim Fakültelerinde Pedagoji Tarihi'nin halen programlarda yer almayışi gerçeği ile onun eserlerindeki bilginin entelektüel düzeyi karşılaştırıldığında ülkemizin pedagoji birikimi ve geleneğinin ciddi bir eleştiriye muhtaç olduğu anlaşılmaktadır. Galatasaray Lisesi Fransızca Bölümünden mezun olan Musa Kazım Fransızca muallimliği ve İdadi Müdürlüğü de yapmış ve en son Kozan'da mutasarrıflık görevinde bulunmuştur. Makalede bu iki eserin ülkemiz Pedagoji İlmi ve Pedagoji Tarihi'nde nasıl bir yer işgal ettiği tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Musa Kazım, Rehber-i Tedris ve Terbiye, Hükema-yı Cihan, Dünya Filozofları ve Pedagoji Tarihi"

¹ Doç. Dr.. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Eğitim Fakültesi Temel Eğitim Bölümü. nebahatgoceri@yahoo.com.

GİRİŞ

Bu makalenin konusu olan Kozan Mutasarrıf-ı Musa Kazım Efendi Türk Pedagoji Tarihi'nde önemli bir isim olmasına rağmen kaynaklarda hayatı hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Pedagoji kitapları ise hayatından daha fazla bilinmektedir. Muallimlik, mektep müdürlüğü ve en son idari bir görev olarak mutasarrıflık yapan Musa Kazım Efendi ilahiyat ve tarih araştırması yapanlar tarafından başka Musa Kazım Efendilerle sıklıkla karıştırılmaktadır. Bu karışıklık makalelerde, sempozyum bildirilerinde, hatta lisans üstü çalışmalarda bile görülmektedir. Bu karışıklık ve yanlışlıkların düzeltilmesi neredeyse müstakil bir çalışma konusu olacak kadar çoktur. Ancak amacımız şimdilik bu karışıklıkları ve yanlışlıkları belirtmeye çalışmak, düzeltmeye uğraşmak değildir. Ne var ki bu durum genel anlamda Tarih İlmi ile uğraşanlar kadar Pedagoji Tarihi (Terbiye Tarihi) ve Türk Eğitim Tarihi alanında çalışanlar için son derece yanıltıcı olmaktadır. Bu karışıklık ve yanlışlık üzerine dayandırılmış akademik çalışmalar yakın bir tarihte asıl ilgi alanının tarih felsefesi olduğunu söyleyen tarihçi Musa Kazım Efendi konusunu tümüyle anlaşılabilir kılacak düzeye ulaşmak üzeredir. Genellikle ilahiyat çalışmalarına konu olan Şeyhülislam Musa Kazım Efendi araştırılırken (Eraslan, 2009) asıl ilgi alanı Tarih İlmi olan, son idari görevinin ise mutasarrıflık olduğu anlaşılan Kozan Mutasarrıf-ı Esbakı Musa Kazım Efendi'nin başta kitapları olmak üzere makaleleri ve diğer çalışmaları da şeyhülislam efendiye nispet edilmektedir. Müstakil tarih çalışmalarında ise şeyhülislam efendi lehine çalışmalar yapılmakta, onun yazmadığı eserler ona nispet edilerek kitaplarının sayısı çoğaltılmaktadır. Özensizlikle ve yanlışlıkla Osmanlı şeyhülislamı olan Erzurumlu Musa Kazım Efendi ile tarihçi ile Kozan Mutasarrıf-ı Esbak-ı olan Musa Kazım Efendi'nin birbirine karışan çalışmalarını ayıklamamız gerekmektedir. Araştırmacılar bazen bu karışıklığı fark etmiş olmalarına rağmen bu konudaki zihinsel çelişkiyi "Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin çok geniş bir ilgi alanı" olduğu yorumunda bulunarak çözmeye çalışmışlardır. Ancak şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin ilgi alanı doğal olarak din ve diyanet konularıdır. Kozan Mutasarrıf-ı Esbak-ı Musa Kazım'ın ilgi alanı ise Tarih İlmi'dir. Üstelik her iki şahsın kendine özgü bir dil ve anlatım özelliği vardır. Bu nedenle ikisinin birbirine karıştırılması daha çok özensizlikten ve derinlikli çalışmamaktan kaynaklanmaktadır denilebilir.

Biz bu yanlışlık ve karışıklığı "Musa Kazım Külliyyatı" hazırlayarak düzeltmek ve önlemek istiyoruz. Bunu da makaleler dizisi içinde inceleyeceğiz. Musa Kazım'ın biyografisi, kitapları, makaleleri, Pedagoji İlmi ve Pedagoji Tarihi'ndeki yeri, hakkında yapılan yanlışlıkları ve hataları makaleler dizisi içinde bilim âlemine sunacağız. Bu dizinin ilk makalesi olarak Musa Kazım'ın pedagoji eserleri hakkında en doğru bilgiyi vermeyi amaçlıyoruz.

Musa Kazım'ın hayatı hakkında elimizde şu bilgiler bulunmaktadır: Ondan ilk bahseden kişi Muallim Cevdet'tir. İkincisi Hasan Âli Yücel'dir. Yücel "Türkiye'de Orta Öğretim" isimli kitabında Musa Kazım'ın hayatına ve eğitime dair çalışmalarına dair bilgi verir. Üçüncüsü Cavit Binbaşıoğlu'nun "Türk Eğitim Düşüncesi Tarihi" ile "Türkiye'de Eğitim Bilimleri" ve "Başlangıcından Günümüze Türk Eğitim Tarihi" üç kitabında Hasan Âli Yücel'e atıf yaparak verdiği bilgilerdir. Musa Kazım'da dair bu bilgilerin ana kaynağı Yücel'in kitabıdır. (Binbaşıoğlu, Başlangıçtan günümüze türk eğitim tarihi, 2014) Dördüncüsü eğitimci Mustafa Şanal'ın Musa Kazım'ın bir eserini çalışırken tamamen Binbaşıoğlu'na dayanarak verdiği sınırlı bilgidir. Şanal Musa Kazım'ın doğum ve ölüm tarihlerini (1858-1919) olarak vermekle birlikte bilginin kaynağını belirtmemektedir. (Şanal, 2010) Bu durumda daha çok tekrar niteliğinde olan ve çok sınırlı olan bilgilerin içinde en geniş önce Hasan Âli Yücel, sonra Cavit Binbaşıoğlu olup bundan başka elimizdeki bilgi yoktur. Bunlar dışında birkaç makale de onun hayatı hakkında hiçbir bilgi vermeden pedagoji ilmine dair yazdığı eserleri üzerinden yapılan değerlendirmeleri vardır. Pedagoji İlmi'ne dair bir kısım bilimsel

çalışmalarda ise muallim ve mutasarrıf Musa Kazım şeyhülislam efendi ile karıştırıldığından onları dikkate almıyoruz. Bazen de onun makalelerini çalışırken Osmanlıca metni yanlış okumaktan kaynaklanan hatalar da yapılmaktadır. (Kozan mutasarrıfı yerine Kazan mutasarrıfı diye “vav” harfini “elif” olarak okuyanlar vardır.) Kısacası muallim ve mutasarrıf Musa Kazım'ın hayatı ve çalışmaları tam olarak açıklığa kavuşturulmamış bir konudur. Biz bu makalede Pedagoji İlmi'nde ve Pedagoji Tarihi'nde özel bir yeri olan bu Osmanlı aydınına dair oluşan ve gittikçe de çoğalan yanlışlıkları düzelterek, onun eserlerine dair bilgi boşluğunu ve eksikliğini gidereceğiz.

Kozan Mutasarrıfı Musa Kazım'ın hayatı hakkında çok ayrıntılı bilgilerimiz olmasa bile ülkemizde Pedagoji Tarihi açısından çok önemli bir isim olduğunu biliyoruz. Muallim Cevdet Darümuallimin'in açılışının 70. Yılı münasebetiyle verdiği bir konferansta Osmanlıda pedagoji dersinin hangi tarihte ve kimler tarafından okutulduğuna dair bilgi verir. “Bizde Fenn-i Terbiye ve Usul-ü Tedris kadar yetim kalmış bir şube-yi ilmiyye yoktur. Müslümanlardan, Türklerden çeşitli ilimlere müntesib bir hayli zevat-ı muktedire gösterilebilirken, Satı Bey devresine kadar bu fenne sâlik ve mektebde gösteren Ayşe Sıdika Hanım, Selim Sabit, Emrullah Efendiler ve Kozan mutasarrıf-ı esbakı Musa Kazım Efendi'den başka pedagoji meraklısı tanımıyoruz.” (Muallim Cevdet, 1918) (Akyüz, 2013) derken kastettiği kişi Şeyhülislam Musa Kazım değil, muallim, idadi müdürü ve daha sonra mutasarrıf olan Musa Kazım'dır.

Musa Kazım hakkında belki de en doğru bilgiyi Ahmet Şamil Gürer vermektedir. Gürer aslında şeyhülislam olan Musa Kazım'ı çalışırken yapılan hataları fark etmiştir. “Gelenekle Modernite Arasında Bir Meşrutiyet Şeyhülislamı: Musa Kâzım Efendi (1861-1920)” isimli doktora tezinde şöyle demektedir: “Çeşitli çalışmalarda Musa Kazım Efendi'nin eserleri hakkında sık sık yanlış bilgilere rastlanmakta; aslında ona ait olmayan birtakım eserler Musa Kazım'a aitmiş gibi gösterilmektedir. İlk defa Parmaksızoğlu (1976) ile başlayan bu hatalar zinciri akademik araştırmaların bazılarında da sirayet etmiştir. Aşağıda künyeleri verilen eserlerin hiçbiri dini nitelikli olmadığı gibi, her fırsatta dinî kaynaklara atıfta bulunan Musa Kazım Efendi'nin alıştığımız üslubunu da yansıtmamaktadır. Zaten bu eserlerin çoğu Kozan Mutasarrıfı Musa Kazım Bey adında bir yazara aittir.” Gürer Şeyhülislam Musa Kazım'a ait olmayan ancak yanlışlıkla onun kaleminden çıkmış olarak gösterilen eserlerin listesini vermektedir. Mutasarrıf Musa Kazım'a ait eserlerin doğru ve tam künyesini veren araştırmacı Şeyhülislam Musa Kazım'ı çalıştığından doğal olarak Mutasarrıf Musa Kazım'ın kim olduğu hakkında bilgi vermemiştir. Bizim kanaatimiz de araştırmacı ile aynı yöndedir. Musa Kazım bazı eserlerinin içinde kendisinin yazdığı ve basıma hazır hale getirdiği eserlerin adını da vermektedir. Bu bizim için önemli bir ipucudur. Ancak bu eserlerin basılıp basılmadığına dair elimizde bilgi yoktur. Belki basım izni alınmış ancak çeşitli sebeplerden basılamamış olabilir. Kütüphanelerde izine rastlanmadığı için muhtemelen basılmamıştır. Bir de kütüphanelerde Fransızcadan çeviri ortak isimli bir coğrafya kitabı vardır. Jan Lapir tarafından yazılmıştır. Çevirenlerden birisi Musa Kazım'dır. En son olarak İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nın eski harflerle el yazısıyla tutulan katalog kaydında “Musa Kazım, Eski Kozan'da Mutasarrıf, 1276 (tam okunmuyor)” dört kitabının kaydı vardır. Bu belgede “Muhit-i İdare ve Siyasiyyat, Hükema-yı Cihan ve Talim ve Terbiye Tarihi, İcmal-i Tevarih-i Cihan, Muhtıra-i Rical ve Siyasiyyun” isimli eserlerinin kaydı bulunmaktadır. Biz bu bilgiler ve diğer veriler ışığında Musa Kazım'ın kitaplarını tespit edebilmekteyiz.

1. **Taşra Maârif Memurlarına Mahsûs Rehber-i Tedris ve Terbiye** (1310/1894), Cilt: I, İstanbul: Kasbar Matbaası.
2. **Taşra Maârif Memurlarına Mahsûs Rehber-i Tedris ve Terbiye** (1313/1897) Cilt: II, İstanbul: Kasbar Matbaası.

3. **Muhit-i İdare ve Siyâsiyyat** (1325/1909), İstanbul: İkbâl-i Millet Matbaası.
4. **Muhtıra-i Ricâl u Siyâsiyyûn.** (1326/1910) İstanbul: Matbaa-i Amîdi.
5. **Hükema-i Cihân Tâlim ve Terbiye Târihi,** (1327/1911) İstanbul: Uhuvvet Matbaası.
6. **İcmâl-i Tevârih-i Cihân,** (1327/1911) İstanbul: Uhuvvet Matbaası.
7. **Devr-i İstibdâd Ahvâli ve Müsebbibleri,** (1327/1911) İstanbul: Karabet Matbaası.
8. **Muhtasar Coğrafya-yı Osmanî** (1304/1888), (Çeviri: Mehmed Zeki ile birlikte), Kostantiniyye: Matbaa-i Ebuzziya.

Peki, biz Musa Kazım'ın kitapları ve makalelerinin adını hangi yollardan tespit ettik? Onun eserlerinin izini sürerken bize en çok Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası'nda yer alan kısacık bilgiler yol gösterdi. Bizim araştırmamıza konu olan Musa Kazım "Kozan Mutasarrıf-ı Esbakı" imzasını kullanmaktadır. Ancak yazdığı her kitap ya da makalede bu imzayı kullanmadığı zaman eserlerin kendisine ait olduğunu anlamak için başkalarının ona dair tuttuğu kayıtlarda geçen isim ve imzasını bulmak gerekir. Musa Kazım'ın kimlik bilgisini ünlü müzeci Halil Edhem'in tertip ettiği "Fihrist-i Umumi"den (Halil Edhem, 1928) tespit edebiliyoruz. Bu fihristi düzenleyen ve çalışmanın başında "Mürettib Halil Edhem" imzasını kullanan müzecimiz Fihrist-i Umumi'nin kapak içinde şu tanıtım ibaresini kullanmaktadır. "(Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası) namıyla 1326 (1911)'den itibaren on üç sene ve (Türk Tarih Encümeni Mecmuası) namıyla 1924'den itibaren üç seneki cem'an altı sene intişar eden mecmuanın muhteviyatını şamildir." denilmektedir.

"Fihrist-i Umumi" isimli çalışmasında Halil Edhem zaman içinde derginin isminde yapılan değişikliğin karışıklığa yer vermemesi için çok düzenli tutulmuş bilgiler de vermektedir. Buna göre "**Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası Namıyla**" 1326/1911'de yayına başlayan mecmua 1339/1923'e kadar (1-77 cüz olarak) on üç sene yayınlanmıştır. Cumhuriyet'ten sonra isim değişikliği olmuş "**Türk Tarih Encümeni Mecmuası Namıyla**" on dördüncü sene 1340/1924'ten itibaren yayınlanmaya başlamış, 1926'da on altıncı seneye kadar yayınına devam etmiştir. Bu arada derginin sayıları hem eski sayılar sürdürülerek hem yenileri verilerek yayınlanmıştır. 78'inci sayıya Cumhuriyet döneminde ilk basılan sayı olarak 1'inci sayı denilmiş, 95'inci sayı 18'inci sayı sayılmıştır. Halil Edhem Bey'in hazırladığı fihrist burada sona ermektedir. (Halil Edhem, 1928)

Mürettib Halil Edhem Bey'in künyesini verdiği makalelerin Musa Kazım'a ait olduğu bu fihristten tespit ediyoruz. Bununla da yetinmeyerek onun aradığımız Kozan Mutasarrıf-ı Esbakı olduğunu mecmuanın tüm sayılarını tek tek inceleyerek tespit ettik. Musa Kazım altı makalesinin ilk ikisinde "Kozan Mutasarrıf-ı Esbakı" olduğunu belirtmiş, kalan dört tanesinde sadece "Musa Kazım" imzasını kullanmıştır. Kimi kaynaklarda ve araştırmalarda yanlışlıkla başka Musa Kazım isimli kimselere nispet edilen kitaplarının tam adını da yine Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası'nın kütüphanesine kendisinin hediye ettiği kitapların kaydından tespit edebiliyoruz.

Musa Kazım'ın aradığımız kişi olduğunu başka bir yoldan daha teyid ettik. Makaleler Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası'nda (TOEM) yayınlanmıştır. Mecmuada verilen bilgiye göre Tarih-i Osmanî Encümeni padişah iradesi ile kurulmuş bir encümandır yani akademik bir kuruldur. Encümen 14 Zilkade sene (1)327 ve 14 Teşrin-i Sani sene (13)32'sinde irade-i seniyye ile kurulmuştur. "İfade-i Meram", (Tarih-i Osmanî Encümeni, 1327/1911) (sayfa 1-3)(kutucuk 6-9) (312 sayfalık PDF)

Tarih-i Osmanî Encümeni'nde iki tür üyelik vardır. Mecmuada çalışanların bir kısmı daimi üyelikten (aza-yı daime), diğeri yardımcı üyelikten (aza-yı muavine) oluşan iki çeşit üyelik bağı ile görev yapmaktadır. Tarih-i Osmanî Encümeni'nin Reisi Ayan-ı Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Bey'dir. (Tarih-i Osmanî Encümeni, 1327/1911) Daimi üyeler 11 kişidir. (Tarih-i Osmanî Encümeni, 1327/1911) Yardımcı üyeler ise 20 kişidir. Bu 20 kişilik kadro içinde "Musa Kazım Efendi: Kozan Mutasarrıf-ı Esbakı" ifadesi yer almaktadır. (Tarih-i Osmanî Encümeni, 1327/1911) Böylece onun eserlerinin "Musa Kazım" adını taşıyan başka kişilere nispet edilmesi şeklindeki hatanın düzeltilmesi mümkün olabilecektir.

Bu durumda Musa Kazım'ın altı kitabı ve TOEM'de basılan altı makalesi vardır. Bir de çeviri coğrafya kitabı vardır. Mehmed Zeki-Musa Kazım imzasını taşıyan Fransızcadan çeviri coğrafya kitabının iki müterciminden birisi Musa Kazım'dır. Ancak kitabın üzerinde açıklayıcı başka bir ibare yoktur. Bu yargıya varmamızı kolaylaştıran şey çeviri kitabın dönem itibarıyla onun yaşadığı döneme ait olmasıdır. Onun asıl ilgi alanı Tarih İlmi'dir. Kendisi tarihin tamamlayıcısı bilim dalının Coğrafya olduğunu belirtir. Onun ifadesine göre nasıl ki Pedagoji İlmi'nin tamamlayıcısı Psikoloji İlmi'dir. Tarih İlmi'nin tamamlayıcısı da Coğrafya İlmi'dir. Bunların birbirinden ayrılmaması gerekir. Kitap "mekatib-i şahane"de yani Osmanlı ülkesinde okutulmak üzere Maarif Nezareti'nin onayıyla çevrilmiştir. Kendisinin Pedagoji İlmi'ndeki donanımı çeviri görevinin ona verilmesine sebep olmuş görünmektedir.

Bir de Musa Kazım'ın kitapları içinde basıma hazırladığı ve adını verdiği iki tane eseri daha vardır. Ancak onların basılıp basılmadığına dair bir bilgiye şimdilik ulaşamadık. Çalışmamızda onların adlarını da vereceğiz.

HAYATI

Elimizdeki sınırlı bilgilerden yola çıkarak Musa Kazım'ın hayat hikâyesine dair bazı bilgileri derleyip toparlayabiliyoruz. Musa Kazım 1858 yılında doğmuştur. 1887 yılında Galatasaray Sultanisi'nin Fransızca öğretim yapan bölümünden mezun olmuştur. Kitaplarının üzerindeki künye bilgisinde (toplam altı tane) çoğu zaman "Kozan Mutasarrıf-ı Esbak-ı Musa Kazım" imzasını kullanmaktadır. TOEM'de yayınlanan az sayıdaki makalesinin (toplam altı tane) bazısında sadece Musa Kazım imzasını kullanmıştır. Buna göre Musa Kazım Osmanlı idari düzeninde bir makam olan "mutasarrıflık" yapmıştır. "Mutasarrıflık" sancak valiliği olup vilayet valiliğinden daha aşağıdadır. (Redhouse, 1978) Tanzimat'tan sonraki yeni devlet yapılanmasına göre mutasarrıflık valilikten aşağı, kaymakamlıktan yukarı bir idari makamdır. Musa Kazım çalışmalarında bu ünvanı kullandığına göre Pedagoji İlmi'ne dair eserlerini bu görevi ifa ederken veya görevinin bitmesinden sonra kullanmıştır.

Binbaşıoğlu'nun verdiği bilgilere göre Musa Kazım, 1889'da Ankara İdadi'sinin ilk müdürlerindedir. İlk müdürü Pertev Bey altı ay kadar kısa bir süre müdürlük yaptıktan sonra ikinci müdür olarak Musa Kazım atanmış ve burada Fransızca muallimliği ve müdürlük görevinde bulunmuştur. Burada 3-4 sene müdürlük yaptıktan sonra Adana Maarif Müdürlüğü'ne atanmıştır. Son olarak da Kozan Mutasarrıflığında bulunmuştur. Son iki görevi hakkındaki bilgileri yazarın eserlerine yazdığı yazılardan anlıyoruz.

Musa Kazım 1887 yılında Galatasaray Lisesi'nin Fransızca öğretim yapan bölümünden mezun olmuştur. 1889'da Ankara'ya gelmiştir. (Binbaşıoğlu, Eğitim bilimi tarihi, 1995) (Binbaşıoğlu, Türk eğitim düşüncesi tarihi, 2005) (Binbaşıoğlu, Başlangıçtan günümüze türk eğitim tarihi, 2014) Onun "Rehber-i Tedris ve Terbiye" isimli kitabından öğrendiğimiz bilgilere göre Musa Kazım bir dönem Kastamonu İdadisi'nde muallimlik yapmıştır. Galatasaray Sultanisi mezunu olarak Fransızca bildiği için Fransızca öğretmenliği de yapmıştır. Yine "Rehber-i Tedris ve Terbiye" isimli

kitabından öğrendiğimize göre bir dönem Ankara İdadisi'nde müdürlük yapmıştır. O dönem Anadolu'da da "sultani" tarzında okulların çoğaltılması istendiğinden belki de yabancı dil bilen muallim olarak bu görev onun uhdesine verilmiştir. Ankara'da İdadisi'nde müdürlük görev yaparken Ankara Darülmuaallimin'inde (Erkek Yüksek Öğretmen Okulu) Pedagoji Dersleri (meslek dersleri) muallimliği yapmıştır. (Yücel, 1994)

Cavit Binbaşıoğlu'na göre "Rehberi-i Tedris ve Terbiye" isimli kitabın önemi Selim Sabit Efendi'nin "Rehnüma-yı Muallimin"inden sonra, Türkiye'de eğitim alanında yazılmış ilk derli toplu bir pedagoji kitabı olmasıdır. Birinci kitap, genel pedagoji, ikinci kitap da psikoloji ve öğretim yöntemleri konularına ayrılmıştır. (Binbaşıoğlu, Başlangıçtan günümüze türk eğitim tarihi, 2014) (Şanal, 2010)

Cavit Binbaşıoğlu'na göre Rehber-i Tedris ve Terbiye, hazırlanırken Fransızca kaynaklardan yararlanılmış; fakat hangi kaynaklardan yararlandığı belirtilmemiştir. Kitabın sonunda, Osmanlıca ve Fransızca olarak ilk kez eğitim terimleri de belirtilmiştir. Öğretmen okullarının ilk resmi programı 1894/1895'te yayımlandığına göre, bu eser programdan önce hazırlanmış ve okutulmuştur. Zamanına göre öznel görüşlere sahiptir. (Binbaşıoğlu, Başlangıçtan günümüze türk eğitim tarihi, 2014)

Yine Binbaşıoğlu eski Maarif Bakanlarımızdan Hasan Âli Yücel'in yazdığı "Türkiye'de Ortaöğretim" adlı kitapta da onun yeni eğitim görüşlerini okulunda uyguladığının yazılı olduğu bilgisini vermektedir. (Binbaşıoğlu, Başlangıçtan günümüze türk eğitim tarihi, 2014)

Musa Kazım'ın 1889'da Ankara'da muallimlik yaptıktan bir süre sonra Kozan'da da idarecilik (mutasarrıflık) yaptığı anlaşılmaktadır. "Devr-i İstibdad Ahvali ve Müsebbibleri" isimli eserinde "bütün hayatımı evvelce Ermenistan yâd olunan altı vilayetde geçirdim." (Musa Kazım, Devr-i istibdâd ahvâli ve müsebbibleri, 1327/1911) demektedir. Bu vilayetlerdeki tecrübelerini de bu kitapta dile getirmektedir. Hayatını halledilmesi zor memleket meselelerini çözmek için uğraşırken geçirdiğini ve bunu yaparken dönemin siyasal ve sosyal şartları nedeniyle çok zorluklar çektiğini de "ben yirmi senedir bir gece olsun ferah yüzü görmedim" diyerek anlatmaktadır. (Musa Kazım, Devr-i istibdâd ahvâli ve müsebbibleri, 1327/1911) Musa Kazım Efendi'nin II. Meşrutiyet'in ilanını tedris ve terbiye usulü açısından bir fırsat olarak değerlendirdiği ve içtenlikle desteklediği anlaşılmaktadır. Tedris ve terbiye usullerinin değişimini memleket için bir terakki fırsatı olarak kabul etmiştir. Tedrisattaki usullerin değişimini müspet bilimlerin araştırma yöntemine bağladığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle "Usul-ü tedrisi ezberden kurtarıp bütün kuvveti göz ve kulağa vermeli ve bize mahsus olmak üzere bir usul-ü terbiye icad etmeliyiz." demektedir. Musa Kazım Efendi eserlerini yazarken sadece erkeklerin eğitim öğretimini değil, kadınların eğitim öğretimini de çok önemseydiği anlaşılmaktadır. Devr-i İstibdad Ahvali ve Müsebbibleri isimli eserinde Osmanlı kadınların çok sefil bir hayat yaşadığını, bunun değiştirilmesi gerektiğini belirtmektedir. Hükema-yı Cihan'ın önsözünde ise yazdığı eserinin kadınlık âleminin (âlem-i nisvan) yükselmesine faydasının dokunacağını ifade etmektedir.

Musa Kazım Efendi 1919'da erken denecek bir yaşta vefat etmiştir. Ancak başka Musa Kazım isimli kimselerle karıştırıldığından kaynaklarda doğum ve ölüm tarihleri olarak verilen bu bilgiyi yine de ihtiyatla karşılamak gerekmektedir.

MUSA KAZIM NİÇİN PEDAGOJİ KİTAPLARI YAZMIŞTIR?

Musa Kazım'ın tedris ve terbiye ilmi ile ilgili kitap yazmasının nasıl bir ihtiyaç olduğunu anlamamız gerekir. Bu ihtiyaç nasıl ve niçin ortaya çıkmıştır? Bilindiği üzere Osmanlıda (erkek) muallim mektebi 1848 yılında kurulmuştur. Önceleri sadece ortaokul düzeyinde rüşdiyyelere öğretmen yetiştirmek amacıyla kurulan Darülmuaallimin zaman içinde programlarında değişiklikler yapmıştır.

Darümuallimin'de sadece rüşdiyyelere değil, sıbyan mekteplerine/ ibtidailere ve idadilere de muallim yetiştirilmeye başlanmıştır. Her kademe için muallim yetiştirmek ihtiyacı çıkınca yeni ders programları yapılmıştır. (Darümuallimin Programı, 1312/1894) Bu yeni programa göre Darümuallimin'in Rüşdiye Şubesi'nin dersleri içine birinci sınıfta bir saatlik, ikinci sınıfta iki saatlik "Usul-i Tedris ve Terbiye-i Ahlakiyye" isimli ders konmuştur. Yine aynı programla Darümuallimin'in "Sunuf-u Âliye Fünun Kısmında" birinci sınıfta bir saatlik "Usul-i Tedris ve Terbiye-i Ahlakiyye" dersi konmuştur. Böylece Darümuallimin'e meslek dersleri konmuştur. Darümuallimat'a ise ilk açıldığında (1870) meslek dersleri içinde pedagoji ilmi ile ilgili dersler konulmuştu. Ancak Tanzimat döneminde erkek öğretmen okulu olan Darümuallim'de bu dersleri okutacak yetişmiş eleman eksikliği vardır. Musa Kazım asıl ilgi alanının Tarih İlmi olduğunu söylemektedir. Denilebilir ki Musa Kazım'ın Pedagoji ile ilgisi ilk önce genel Tarih okumalarının bir uzantısı olarak "Pedagoji Tarihi" okumalarıyla başlamıştır. Pedagoji Tarihi ile ilgili okumaları onu aynı zamanda Psikoloji İlmi'nin Tarihi'ni araştırmaya da götürmüştür. Pedagoji İlmi ile Psikoloji İlmi'ni birbirinin tamamlayıcı olarak görmesi de bu eğilim ile ilgilidir. Diğer taraftan kendisinin de belirttiği gibi psikoloji ilminin gelişmesi pedagoji ilmini ortaya çıkarmıştır. Kısacası Musa Kazım muallim yetiştiren Darümuallim'in ve Darümuallimat'taki Pedagoji İlmi ile ilgili eserler boşluğu doldurmak için kitaplar yazmaya başlamıştır. Mekteplerdeki bu eksikliği gidermeye maarif-perver bir insan olarak gönüllü olmuştur. Onun Pedagoji İlmi ile ilgili ilk eserinin "Rehber-i Tedris ve Terbiye" (1310/1894 ve 1313/1897) olması ve eserin 1307/1891'deki "Layiha"dan sonraya ve 1312'deki "Darümuallimin Programı"nın yayınlanmasından sonraki tarihe rastlaması da bizim bu iddiamızı destekler niteliktedir.

Bu ilk yasal düzenleme 1307/1891 tarihli "Maarif-i Umumiyye Nizamnamesinin İkinci Faslı'nın Darümuallimin Hakkındaki Mevâdını Ta'dilen Kaleme Alınan Nizamname (Layiha)" da belirtilmiştir. "Birinci Madde'de Darümuallim'in a) ibtidaiyye b) rüşdiyye c) âliye namıyla ve her birinin tahsil müddeti ikişer sene itibariyle üç şubeye ayrılmıştır. Padişah iradesi iye yapılan tayinle (mansub) ve Maarif Nezareti'ne mensub bir müdürün idaresinde bulunmak üzere yeniden teşkil olunmuştur." denilmektedir. (Salname-i maarif, 1316/1898) (Salname-i maarif, 1317/1899) (Salname-i maarif, 1318/1900)

Bu yasal düzenleme Maarif Salnamelerinde şu şekilde ifade edilmektedir: "1307 senesi Teşrinievvel'inin 22'sinde muktedir muallimler yetiştirmek üzere Darümuallim'in ıslahına lüzum görülmüştür. Darümuallim'in düzenlenmesi ile mevcut bulunan Darümuallim'in-i Sıbyan şubesi İbtidai Şubesi'ne dönüştürülmüştür. Bu şubenin hem Derseadet'te hem de büyük beldelerde ibtidai mekteplerine muallim yetiştirmesi kararlaştırılmıştır. Hem de şimdiki Rüşdiyye Şubesi için kaynak (mahreç) olması kararlaştırılmıştır. Rüşdiyyenin üstünde olan mekteplere muallim yetiştirmek üzere de Âliye Şubesi adıyla özel bir şube açılmasına Şura-yı Devletce karar verilmiştir. Gereği yapılmak üzere padişah iradesi çıkarılmıştır" denilmektedir. (Salname-i maarif, 1316/1898) (Salname-i maarif, 1317/1899) (Salname-i maarif, 1318/1900)

Bu düzenleme gereğince Maarif Salnameleri'nden öğrendiğimiz bilgiye göre Darümuallimin programlardaki daha önce olmayan Pedagoji İlmi ile ilgili dersler şu şekildedir: Usul-ü Tedris, Terbiye-i Etfal ve Ahlak, İlm-i Ahval-i Nefs adlı dersler. Darümuallimat'a ise Usul-ü Tedris ile Usul-ü Talim ve İdare-i Mekatib adlı ders konulmuştur. (Salname-i maarif, 1316/1898) (Darümuallimin Programı, 1312/1894)

İşte bu 1307/1891 tarihli yasal değişiklik sonucu Pedagoji ilminin çeşitli alanlarıyla ilgili olarak Darümualliminlerde ve Darümuallimat'da ders kitabı ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Musa Kazım'ın Rehber-i Tedris ve Terbiye isimli kitabının ilk cildinin 1310/1894 yılında çıkması bu ihtiyacı acilen karşılama isteğinin bir sonucudur.

1313/1897'de ise Rehber-i Tedris ve Terbiye'nin ikinci cildi yayınlanmıştır. Bunu daha sonra Hükema-yı Cihan (1327/1911) takip etmiştir.

Yine 1312/1894 tarihli "Darümuallimin Programı"nın yayınlanması ve ders içeriklerinin bu programda belirlenmesi de Musa Kazım'ın pedagoji ile ilgili kitap yazma çalışmasına hız vermiş görünmektedir. (Darümuallimin Programı, 1312/1894)

MUSA KAZIM'IN PEDAGOJİ KİTAPLARINA DAİR GENEL BİR DEĞERLENDİRME

- 1) Taşra Maârif Memurlarına Mahsûs **Rehber-i Tedris ve Terbiye**. (1310/1894) İstanbul: Kasbar Matbaası.
- 2) Taşra Maârif Memurlarına Mahsûs **Rehber-i Tedris ve Terbiye**. (1313/1897) İstanbul: Kasbar Matbaası.

Musa Kazım kısaca "Rehber-i Tedris ve Terbiye" ismiyle bildiğimiz bu kitabı yazdığı dönemde Ankara İdadi Mektebi'nde Müdür olarak görev yapmaktadır. İdadide müdürlük yaparken Ankara Darümuallimin'inde de ders vermiştir. Orada verdiği dersleri iki küçük ciltte yazmıştır. Eserin birinci kısmı 1310/1894'te yayınlanan 32 sayfalık bir kitaptır. Eserin ikinci cildi 1313/ 1897 tarihinde yayınlanan 66 sayfalık bir kitaptır. Ülkemizde üzerinde en çok çalışılan ve en çok başka Musa Kazım isimli kimselere nispet edilen eser budur.

Musa Kazım Rehber-i Tedris ve Terbiye kitabın birinci cildinin önsözünde eseri niçin yazdığını açıklar. Musa Kazım muallim sıfatıyla Ankara Darümuallimin'inde okutmakta olduğu dersleri kendi inceleme ve tecrübelerine dayalı olarak derleyip toparlayıp düzene koymuştur. Bu dersleri mektep müdürleri ve muallimlerinin irfan nazarlarına sunmak istemiştir. Eserde birtakım eksikliklerin olduğunu belirtir. Ancak yine de bu çalışmasının daha sonraları tedris ve terbiyeye dair yazılacak muteber eserler için bir mukaddime niteliğinde olduğunu söyler. Eserini tedris ve terbiyeye giriş niteliği taşıdığı için bastırmak ve yaymak mecburiyetinde kalmıştır. Okuyucuların eserdeki hatalarını yazarın eseri yazmakta güttüğü iyi amacını gözeterik müsamaha ile karşılamasını diler. Eserinde bir takım "şive hataları" yani ifade bozuklukları olarak niteler. "Şive bozuklukları" ifadesinden kastını ise "Devr-i İstibdad Ahvali ve Müsebbibleri" isimli eserinde açıklar. Bunun "ifade özgürlüğün çok kısıtlı olması, hatta hiç olmaması" olduğunu anlatır. İstibdat dönemin baskıcı siyasal yapısından bahisle o dönem istediği gibi özgür olamadığını, özgür yazıp konuşamadığını söyler.

Rehber-i Tedris ve Terbiye isimli eserin birinci kısmı/ cildi on iki dersten oluşmaktadır. Bu konular sırasıyla 1) İfade-i Mahsusa 2) Tahsil-i Hususi 3) Ciddiyet 4) Ahlak ve Tavr ve Hareket 5) Cehd ve Dikkat 6) Şakirdan Velileriyle Münasebatda Bulunmak 7) Hilim ve Vakar 8) Mükâfat ve Mücazat 9) Şakirdanı Teşhis etmek 10) Şakirdana Tahsili Sevdirmek 11) Mekteb (12) Hıfzıssıhha-i Şakirdan başlıklarını taşımaktadır.

Rehber-i Tedris ve Terbiye isimli eserin ikinci kısmı/cildi giriş kısmı (İftitah-ı Kalam) hariç on üç dersten oluşmaktadır. Bu konular sırasıyla 1) Kuvva-yı müstahsileden akıl 2) Kuvva-yı Müstahsileden Vicdan "3) Kuvva-yı Müstahsileden İhsas 4) Kuvva-yı Müstahriceden Dikkat 5) Kuvva-yı Müstahriceden İntizam ve Tamim 6) Kuvva-yı Müstahricen Hâkime ve Taakkul 7) Kuvva-yı Müstahfizeden Hafıza 8) Kuvva-yı Müstahfizeden İştirak-i Tasavvurat 9) Kuvva-yı Müstahfizeden Hayal başlıklarından oluşmaktadır. Onuncu ders olması gereken konuya kitapta numara konulmamıştır ama "Kavaid-i Tedrisiyye" başlığını taşımaktadır. On birinci ders olması gereken konu kitapta yoktur. Ondaki sonraki diğer iki konu 12) Meslek 13) Pedagoji Tarihi adını taşımaktadır.

“Rehber-i Tedris ve Terbiye” isimli kitabın ilk cildinin sonunda bir “Zeyl” (ek, ilave) bulunur. Bu zeyl Fransızcadan Osmanlıcaya karşılıkları verilen Pedagoji terimlerine ait yaklaşık beş buçuk sayfalık bir ektir. Daha sonra baskı hatalarını düzelteren iki sayfalık “hata-savab cedveli” (doğru-yanlış cetveli) yer almaktadır.

Rehberi Tedris ve Terbiye'nin ikinci kısmında/ cildinde “İftitah-ı Kelam” isimli giriş kısmında pedagoji ilminin tanımını vermektedir. Avrupa'da özellikle de Almanya ve Fransa Darülmualiminlerinden “Pedagoji” adıyla bir bilimin okutulduğunu söylemektedir. Pedagoji ilminin “Usûl-ü Talim ve Terbiye-i Etfal demek” olduğunu belirtmektedir. Pedagojinin pek eski bir ilim ise de kanunları ve kaidelerinin daha sonradan toplanıp düzenlenmiş olduğunu, böylece de en muteber ilimler ve fenler arasına girdiğini ifade etmektedir.

Musa Kazım'ın da belirttiği gibi Pedagoji en muteber ilimlerden biri olarak Batı dünyasında J. J. Rousseau'nun (1712-1778) “Emile yahut Terbiyeye Dair” (Emile ou L'Education, 1762) tarihli kurgu-bilim eğitim romanı olan kitabının yayınlanması ve bu kitapta yer alan fikirlerin tartışılması ile başlatılır. Tarihsel sürece bakıldığında Fransız İhtilali'nin (1789) fikri alt yapısının hazırlandığı dönemlere tekabül eder. Bu hesaptan Pedagoji İlmi yaklaşık olarak 250 sene önce temelleri atılan bir ilim dalıdır.

Bizim ülkemizde ise Pedagoji İlmi Tanzimat Dönemi'nden (1839-1876) itibaren üzerinde çalışılan ve gelişen bir ilim dalıdır. (Göçeri, 2018) Bu hesaptan yaklaşık 180 sene önce ülkemizde Pedagoji İlmi bilinmeye ve tanımlanmaya başlanmıştır. Tanzimat Dönemi'nde Pedagoji İlmi şöyle tanımlanmıştır: “Pedagoji İlmi Usul-ü Tedris ve İlmi Terbiye-yi Etfal'dir.”

Bu kısa ve sade tanıma göre Pedagoji İlmi iki kısma ayrılır:

- 1) Usul-ü Tedris
- 2) İlmi Terbiye-yi Etfal

İlmi Terbiye-yi Etfal yani Eğitim Bilimi ise iki farklı alanda gelişmiştir.

- 1) Eğitim Bilimi (Başta Psikoloji olmak üzere diğer bilim alanlarının da verilerini kullanarak “Çocuk” denen varlığı “Terbiye Etmek”.
- 2) Fenn-i Terbiye Tarihi yani Pedagoji Tarihi/ Eğitim Düşüncesi Tarihi ve/veya Eğitim Bilimleri Tarihi.

“Fenn-i Terbiye Tarihi” yani “Pedagoji Tarihi” özel bir ilgi alanı olarak ülkemizde yeni gelişmekte olan “Eğitim Bilimleri” içinde yer almıştır.

Musa Kazım zaman içinde Psikoloji denen bilim dalının da ortaya çıktığını belirtir. Psikoloji bilginlerinin mekteplerde muallim olarak istihdam olunduğunu, en sonunda Psikoloji biliminden Pedagoji biliminin geliştiğini söyler. Muallim olacak kimselerin önce Psikoloji bilimini öğrenmesi, ardından Pedagoji bilimini öğrenmeye başlaması gerektiğini savunur. Darülmualiminlerde Psikoloji bilimi için ayrıca vakit ayırmanın mümkün olamayacağını, bu yüzden Pedagoji bilimine bir giriş (mukaddime) olmak üzere Psikoloji biliminin birkaç önemli konusunun okutulması gerektiğini belirtmektedir. Bu kısımda o dönemin Psikoloji anlayışı olmak üzere temel bazı konular anlatılır.

Musa Kazım “ilm-i talim ve terbiye” dediği ilim dalının üç ilim dalından çıkarılan ve düzenlenen bir ilim dalı olduğunu söylemektedir. Bunlar 1) İlmi Hıfz-ı Sıhhat, 2) İlmi Ahlak ve 3) İlmi Ahval-i Ruh yani (Psikoloji) bilimidir. Pedagoji bu bilimlerin kaide ve kanunlarından oluşturulan geniş bir ilimdir. Bundan dolayı Musa Kazım bu üç ilme dair ne kadar kitap, kitapçık basılıp yayınlandı ise maarif ile ilgilenenlerin onları tedarik etmesini, iyice benimsemesini, özümsemesini tavsiye eder. Böylece muallimlik

mesleğine ait konularda iyi derecede donanımlı olunacağını söyler. Bunun için özellikle gayret edilmesini temenni ettiğini belirtir. (Musa Kazım, Taşra maarif memurlarına mahsûs rehber-i tedris ve terbiye, 1313/1897)

Musa Kazım Rehberi Tedris ve Terbiye isimli kitabının ikinci cildinde “iki sene zarfında farklı, değişik surette okutulan derslerin muallim ve talim ve terbiye mütehasşislarına mükemmel bir rehber olamayacağı açık (bedihi) bulunduğundan bütün meslektaşlarına bir yadigâr-ı âcizane olmak üzere tertip ettiği “Fasl-ı İlm-i Talim ve Terbiye” kitabının bir an evvel basılmasına ve yayılmasına teşebbüs edileceğini” söylemektedir. Bu kitap eğer yeni bir kitap değilse veyahut daha sonra basım aşamasında isim değişikliği yaptı ise “Hükema-yı Cihan” isimli kitabıdır. Musa Kazım Rehber-i Tedris ve Terbiye isimli kitabını yazdığında imza olarak “Ankara idadisi müdürü” imzasını kullanmıştır. Hükema-yı Cihan’da ise “Kozan mutasarrıf-ı esbaki” imzası bulunmaktadır. Musa Kazım Rehberi Tedris ve Terbiye’nin ikinci cildi (1313/1897) yılında bastırılmıştır. Bu cildin on üçüncü konusunun başlığı “Pedagoji Tarihi” adını taşımaktadır. Bu bölümde pedagoji tarihinin kısa bir özetini yapmaktadır. Yazar bu bölümde daha geniş ölçekli bir pedagoji tarihi kitabı hazırladığı bilgisini vermektedir. Hazırladığı bu yeni kitapta pedagoji ilmine emek vermiş olan yazarları ve onların eserlerini tanıttığını söylemektedir. Rehberi Tedris ve Terbiye’de ismi geçen pedagoglar ve eserleri daha sonra yayınlanan (1327/1911) Hükema-yı Cihan’da geniş ölçekli olarak yazılmıştır. Hükema-yı Cihan’ın önsözünde bu eseri 13-14 sene evvel basıma hazırladığını ancak basımı için yeni fırsat bulabildiğini söylemektedir. Yazarın verdiği bu tarih Rehber-i Tedris ve Terbiye kitabının ikinci cildinin basım tarihine denk gelmektedir. Bu şekli ile Rehber-i Tedris ve Terbiye’nin ikinci cildinin on üçüncü bölümü olan Pedagoji Tarihi’nin genişletilmiş biçimi Hükema-yı Cihan’dır. Ne var ki Rehber-i Tedris ve Terbiye isimli kitabını yazdığında henüz mutasarrıflık görevinde değildir, idadi müdürüdür. Bu yüzden imzasını da böyle atmıştır. Bu da daha sonraki dönemlerde onun eserlerini çalışanların bu eseri şeyhülislam Musa Kazım Efendi’ye nispet etmesine neden olmuştur.

3) **Hükema-i Cihân Tâlim ve Terbiye Târîhi**, (1327/1911) İstanbul: Uhuvvet Matbaası. Eser toplam 84 şu kadar sayfadır:

Musa Kazım’ın “Hükema-yı Cihan Talim ve Terbiye Tarihi” isimli kitabının kapağında “Kozan Mutasarrıf-ı Esbaki” ifadesi yer almaktadır. Eserin Fransızca adı “Les philosophes du monde et l’histoire de la pedagogie” da kapak içinde yer almaktadır. Eserin tanıtım kısmında âlemin yaratılışından zamanımıza kadar gelen fikirleri, felsefi değerlendirmeleri ve insan fikrinin ilerlemesi ile yaygınlaşan ve gelişen eğitim- öğretim düşüncesi (maarif) hakkında genel bir fikir vereceğini belirtmektedir. Eserde özel olarak fikirlerin aydınlatılmasına, davranışların onaylanmasına, çocukların terbiyelerine daha geniş bir bakış açısıyla bakılacaktır. Bütün kadınlar için de gayet faydalı bir eser olacaktır. Eserin tanıtım kısmında kadınların özel olarak zikredilmesi hemen hiç rastlamadığımız bir durumdur. Musa Kazım’ın kadınların felsefi ve entelektüel eğitimine önem verdiği anlaşılmaktadır. Kitabın ilerleyen bölümlerinde kadın eğitimcileri ve kadın eğitime dair fikir serd edenlerin ayrıntılı olarak anlatıldığı görülür.

Kitapta yaklaşık bir sayfalık önsöz vardır. Önsözde 1908’de ilan edilen II. Meşrutiyet ile hükümet idaresinin değiştiğini hatırlatır. Bu yeni idare tarzına göre yeni eserler yayınlamaya girişmenin doğru olduğunu ifade eder. Milletlerin hayatının milli eğitime bağlı olduğunu vurgular. Musa Kazım II. Meşrutiyet’in getirdiği anayasal değişikliklerin nimetlerden hakkıyla yararlanabilmek gerektiğini vurgular. Bunun için kanunlar ve yönetmelikler yapmaktan önce “genel eğitim” metotlarımızda büyük bir devrim yapmak zorunda olduğumuzu belirtir. “Eğitim” kavramından şunu anlamaktadır: “Eğitim demek bir milleti idare şekline göre kamu yararını sağlamak

için davet etmektir. Ülkemizde fikren, cismen, ahlaken yüksek adamlar yetiştirmek demektir.” Hükemâ-yı Cihan ve Talim ve Terbiye Tarihi isimli eserin içinde çok sayıda yabancı dillerden alınmış kavramlar, kelimeler, kitap isimleri ve bilgiler içerdiğinden olsa gerek şimdiye kadar dilimize kazandırılmamıştır.

Musa Kazım eserde II. Meşrutiyet dönemi kavramlarını da kullanır. Osmanlı kardeşlerini kadim milletlerin ve kendi çağındaki devletlerin eğitim-öğretimi hakkında bilgilendirmek için daha önceden yazdığı kitabı artık bastırmaya karar verdiğini açıklamaktadır.

Musa Kazım aslında Hükemâ-yı Cihan'ı daha önce yazmış, bitirmiştir. Ne var ki basımı 1327/1911'i bulmuştur. Eserin önsözünde bu kitabı on üç yıllık bir hazırlık döneminden sonra yazdığını söylemektedir. Onun sözünü ettiği tarih Rehber-i Tedris ve Terbiye isimli kitabının ikinci cildinin yayımlandığı tarihe (1313/1897) denk düşmektedir. Rehber-i Tedris ve Terbiye isimli kitabının ikinci cildinin on üçüncü bölümünde “Pedagoji Tarihi” başlıklı bir bölüm vardır. Musa Kazım bu bölümde okuyucuya ileride basılmak üzere pedagoji ilmine emek veren pedagoglar ile onların eserlerini basıma hazır hale getirdiğini söylemektedir. Kitabın ilerleyen sayfalarında ise yaklaşık 400 kadar Batı dillerinde yazılmış kaynakları kullandığını ifade etmektedir. Bu durum bize Ankara İdadisi Müdürü Musa Kazım ile Kozan Mutasarrıf-ı Esbaki Musa Kazım'ın aynı kişi olduğunu kesin bir biçimde açıklığa kavuşturmaktadır.

Musa Kazım II. Meşrutiyet döneminin özgürlükçü ortamının eserin basımı için gerekli serbestliği sağladığını hissettirmektedir. Eserinin yazılış gayesini açıklarken “Bu aciz eserim sırf eğitim-öğretim bilimine ayrılmış gibi görünüyorsa da asıl maksat Osmanlı unsurlarını felsefe bilimlerine alıştırmaktır” diyor. Bu maksatla yeni yönetim şeklini de hesaba katarak karşılaştırmalar yapmak suretiyle okuyucuların her şeyi bulabileceklerini, bu türlü bir çalışmadan fazlaca fayda edebileceklerini de söylemektedir.

Musa Kazım Hükemâ-yı Cihan'ın nasıl ortaya çıktığını da anlatmaktadır. Kendisi Pedagoji'ye dair Avrupa'da yazılan bütün eserleri incelemiştir. Kendi araştırmalarının çoğunun da felsefeye yönelik olduğunu söylemektedir. Eserde dünya filozoflarını kronolojik sıra izleyerek anlattığını açıklamaktadır. Böylece felsefe dünyasına bir rağbetin olabileceğini ummaktadır. Kendi eserine benzer eserler yazılmasını veya çevrilmesini ümit etmektedir. Bu tür eserler yoluyla iki yüz yıldır uğradığımız zayıf ve gördüğümüz aşağılanma ve azarlanmadan kurtulabileceğini söylemektedir. Böylece ilerleme emellerimizi sağlam tutmaya çalışmayı amaçladığını söylemektedir.

Birinci Bölümde İlkçağ ve Orta Çağ eğitim ve öğretimi anlatılmaktadır. Bu bölümde insanlığın ilk zamanları, vahşi kavimlerin özellikleri, Hindistan, İran, Yunanistan, Roma ve Orta Çağ'da Hristiyan Ruhani Cemiyetinin eğitim öğretim özelliklerinden bahsedilmektedir. Musa Kazım Efendi'nin konuları anlatırken yaratıcı bir Tanrı kavramını reddetmeden tekâmülü yani evrimci tarih telakkisine yakın durduğu anlaşılmaktadır. Musa Kazım dönemin sosyoloji ve antropoloji biliminin verilerini kullanmaktadır.

İkinci Bölümde Yeni Çağ'ın eğitim ve öğretimi başlığı altında On Altıncı Asır eğitim anlayışına yön veren felsefeciler ve Hristiyan dini grupları ve eğitim-öğretim amaçlı örgütlenmeler anlatılmaktadır.

Üçüncü Bölüm Yeni Çağ'dan sonrası dönemin felsefecilerinin eğitim-öğretime dair görüşlerini anlatmaktadır. Bu bölümde toplam on bir kişinin eğitim anlayışına temas edilmektedir.

Dördüncü Bölüm Yeni Çağ'dan sonrası olup on sekizinci yüzyıl felsefeci ve pedagoglarından on ikisini anlatmaktadır. Bu bölümde Fransız İnkılabı'nın eğitim-

öğretim üzerindeki etkisinden bahsedilmektedir. Bu bölümün sonunda Musa Kazım "Makbul Eserler" adı verdiği bir bölümde elli beş tane eğitim düşüncesine dair eser ve müellifin adını vermektedir.

Kitabın **Son bölümünde** Ek olarak Medeni Memleketler Eğitimi başlığı altında Fransa, İngiltere, İtalya, Rusya'nın eğitim-öğretim anlayışından bahsedilmekte, en son bir "**hülasa**" verilmektedir.

SONUÇ

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz: Yakın tarihimizde yer eden iki Musa Kazım'dan birisi Osmanlı Şeyhülislamı olan Erzurumlu Musa Kazım'dır. Diğeri Kozan Mutasarrıf-ı Esbaki olan Musa Kazım'dır. Her ikisinin birbirine karıştırılması tarih araştırmalarında yapılan özensizlikten ve dikkatsizlikten kaynaklanmaktadır. Bilimsel usullerin uygulanmamasından kaynaklanmaktadır.

Musa Kazım'ın asıl ilgi alanı Tarih İlmi'dir. Bu onun yazdığı altı kitabın dördünün Tarih İlmi ile ilgili olmasından anlaşılmaktadır. Musa Kazım'ın Pedagoji Tarihi ve Pedagoji İlmi'ne dair çalışmaları asıl ilgi alanı olan Tarih İlmi'nin doğal bir uzantısı sayılmalıdır. Çünkü o eserlerinde Tarih İlmi ile Coğrafya ilminin birbirini desteklediğini söylemektedir. Pedagoji İlmine olan ilgisi ise önce Tarih İlmi'nin içinde bir konu olmasından kaynaklanmıştır. Pedagoji İlmi ile olan ilgisi de Tanzimat döneminde muallim mekteplerinde pedagoji ilmini okutacak bir elin parmaklarından az sayıda insan olmasından kaynaklanan bir zarurettir. Musa Kazım Rehber-i Tedris ve Terbiye isimli kitabı muallim mekteplerinde okutmak üzere yazmıştır. Eserin İstanbul dışındaki taşra maarif memurlarına yönelik olması da bu tespitimizi destekler.

Musa Kazım'ın eserleri dikkatlice incelendiğinde onların birbirini tamamlamak üzere önce özetinin sonra genişletilmiş halinin hazırlandığı anlaşılmaktadır.

- 1) "Rehberi Tedris ve Terbiye" isimli kitabının ikinci cildinin on üçüncü bölümü olan "Pedagoji Tarihi" başlıklı konunun genişletilmiş biçimi "Hükema-yı Cihan"dır. Musa Kazım Bey'in eseri eski Yunan, Roma, Mısır gibi toplumlardan başlayarak Batı dünyasında Ortaçağ'dan itibaren gelişen pedagojiye dair düşünce üreten filozofları anlatır. Metod Çağı, Aydınlanma Dönemi, 18. yy.'dan itibaren bu alanda yapılan "Deneme Okulları" ve "Yeni Okul" anlayışı ve uygulamalarını da genişçe yer verilir. 20. yy. başında Fransa, İtalya, Rusya, Almanya, İngiltere vb. ortaya çıkan yeniliklerden de bahseder.
- 2) Musa Kazım'ın kitapları dil ve üslup yanı sıra konu bakımından bir diğerini tamamlamak veya daha geniş çalışmalara basamak olmak üzere yazılmıştır. Kendisini eserlerinin içinde bu durumu zaten bize açıklamaktadır. Kitapların iç düzenlemesi de bu iddiamızı kesinlikle destekler biçimde düzenlenmiştir.
- 3) Musa Kazım'ın kitaplarının tamamı günümüz diline aktarılmamıştır. Bu durum belki "Muhtıra" niteliği taşıyan kitaplarının içeriğinin klasik Osmanlı tarih yazıcılığındaki gibi Hz. Âdem'den yani insanlık tarihinden başlamış olmasıdır. Belki araştırmacılar böyle yoğun bir içeriği günümüz diline aktarmayı çok işlevsel bulmamışlardır.
- 4) Kısacası iki Musa Kazım'ın bugünden itibaren birbirinden ayrılarak anlatılması Pedagoji İlmi ve Tarih İlmi açısından önemlidir. Çünkü bu halin devam etmesi Pedagoji Tarihimizi yanlış yazmamız ile sonuçlanabilir. (Osmanlı Arşivleri tarafımızdan taranarak ve çevrilerek Musa Kazım Efendi'nin biyografisi 2019 senesi içinde yayınlanacaktır. Bütün kitap ve makaleleri de "Külliyat" olarak yeni harflere çevrilerek yayına hazırlanacak ve ilim dünyasının istifadesine sunulacaktır.)

Kaynakça

- Akyüz, Y. (2013). *Türk eğitim tarihi*. Ankara: Pegem Akademi.
- Binbaşoğlu, C. (1995). *Eğitim bilimi tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Binbaşoğlu, C. (2005). *Türk eğitim düşüncesi tarihi*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Binbaşoğlu, C. (2014). *Başlangıçtan günümüze türk eğitim tarihi*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Darülmualimin Programı*. (1312/1894). İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Eraslan, S. (2009). *Meşihat-ı islamiye ve ceride-i ilmiyye*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı:767.
- Göçeri, N. (2018). *Günümüz Eğitim Fakültelerinde "Pedagoji Tarihi" Niçin Okutulmaz?* (V. U. Sempozyumu, Dü.) İstanbul: Tam Metin Bildiri Kitabı.
- Gürer, A. Ş. (2003). *Gelenekler modernite arasında bir meşrutiyet şeyhülislamı: Musa Kazım Efendi (1861-1920)*.
- Halil Edhem. (1928). *Fihrist-i umumi*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Muallim Cevdet. (1918). "Darülmualimin'in yetmişinci sene-i devriyesi münasebetiyle verilen konferans". *Tedrisat Mecmuası: amelîyat ve tatbikat kısmı*, 5(6-30), 175-200.
- Musa Kazım. (1310/1894). *Taşra maarif memurlarına mahsûs rehber-i tedris ve terbiye* (Cilt I). İstanbul: Kasbar Matbaası.
- Musa Kazım. (1313/1897). *Taşra maarif memurlarına mahsûs rehber-i tedris ve terbiye* (Cilt II). İstanbul: Kasbar Matbaası.
- Musa Kazım. (1327/1911). *Devr-i istibdâd ahvâli ve müsebbibleri*. İstanbul: Karabet Matbaası.
- Musa Kazım. (1327/1911). *Hükema-yı cihan talim ve terbiye tarihi*. İstanbul: Uhuvvet Matbaası.
- Redhouse, S. W. (1978). *A Turkish and English Lexicon shewing in english the significations of the turkish terms*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Salname-i maarif*. (1316/1898). Darü'l-hilafetü'l-aliyye: Darü't-tibaati'l-âmire.
- Salname-i maarif*. (1317/1899). Darü'l-hilafetü'l-aliyye: Darü't-tibaati'l-âmire.
- Salname-i maarif*. (1318/1900). Darü'l-hilafetü'l-aliyye: Darü't-tibaati'l-âmire.
- Salname-i maarif*. (1319/1901). Darü'l-hilafetü'l-aliyye: Darü't-tibaati'l-âmire.
- Salname-i maarif*. (1321/1903). Darü'l-hilafetü'l-aliyye: Darü't-tibaati'l-âmire.
- Şanal, M. (2010). Musa Kazım bey'in (1858-1919) türk eğitim tarihindeki yeri ve öğretmenlik mesleğine ilişkin görüşleri. *Turkish Studies, International periodical for the languages, literature and history of turkish or turkic*, Volum 5(3 Summer), 1860-1879.
- Tarih-i Osmani Encümeni. (1327/1911). *İfade-i Meram. Tarih-i osmanî encümeni mecmuası*(1-6), 6-9.
- Yücel, H. A. (1994). *Türkiye'de orta öğretim*. Ankara: Kültür Bakanlığı.